

СПЕЦИФИКА НА АЗ-КОНЦЕПЦИЯТА И САМООЦЕНКАТА В ПЕРИОДА НА РАННАТА ЗРЕЛОСТ

Пресиян Бургов

Съвременните изследвания върху Аза се занимават основно с това как определяме себе си (Аз-концепция), как оценяваме себе си (самооценка) и кога и как осъзнаваме себе си като отделени – диференцирани от заобикалящата ни среда (самосъзнание).

Самооценката представлява релативно устойчиво структурно образувание, базов компонент на Аз-концепцията, самосъзнанието и процесите на самооценяване. Основата на самооценката е съставена от система от когнитивни елементи на личността и съответстващата им система от ценности. В съвременните изследвания самооценката преимуществено се разглежда в качеството си на базисен личностов конструкт и централен компонент на Аз-концепцията. Ако когнитивният аспект на Аз-концепцията се разбира като перцепция за определени качества и свойства, едновременно с представата за желаните такива, а афективният аспект на Аз-концепцията – като самооценка или интеграция на различните видове самооценки, се разбира, че цялото поведение на личността се детерминира от тези два глобални параметъра.

Аз-концепцията обобщено изразява визията на субекта за самия себе си, тя е достъпна единствено за него в процесите на самосъзнание и самонаблюдение. Ето защо тя е уникална по своята същност. Възникването на Аз-концепцията се характеризира със следните особености: формира се на базата на самостоятелния живот на психичните образи и способността на личността да ги съхранява, управлява и използва; благодарение на откриването на една нова реалност – Аза чрез другите; чрез възможността на личността да разшири самопознанието си по пътя на самонаблюдението и самооценяването.

“Фактически Аз-концепцията е комплексна представа за това, което мислим, че сме, за това, което мислим, че можем да достигнем,

за това, което мислим, че другите мислят за нас и за това, което бихме желали да бъдем. Тя представлява оценъчно мнение – позиция, нагласа, отношение – поддържано от индивида за самия себе си. Чрез нея постигаме собствената си идентичност, което ни позволява да разбираме мястото си в реда на нещата, своето минало и бъдеще. С това тя влияе върху избора на поведение.” (Джонев, 1996, с. 73)

Началото на изследванията в тази област се свързват с името на У. Джеймс (1890), който разработва концепция, определяща два водещи компонента на Аза – Мен (Me) и Аз (I). Мен представлява сбора от всичко, което личността може да дефинира като свое. Според У. Джеймс четири типа компоненти изграждат обективния Аз и му откриват възможността да определи себе си като опознат.

Те са подредени във възходящ ред по значимост за личността:

– телесно Аз – отнася се до идентификацията на личността със собственото тяло;

– материално Аз – включва всичко материално, което тя може да нарече свое;

– социално Аз – определя се като интериоризираната от личността представа, която околните имат за нея (социални връзки, идентичности, роли);

– духовно Аз – свързано е с онази част от потока на съзнание, която интегрира отделните му състояния, конкретно взетите духовни способности и функции и, която се дефинира като Аз (съзнание, мислене, интелектуални качества, психологически механизми и състояния).

Някои изследователи определят и пети компонент – активен (действен) Аз, чието съдържание се определя от личностните способности и типични и/или специфични поведенчески активности. (Bernstein, 1980; Damon & Hart, 1982, 1986)

Вторият главен компонент в концепцията на У. Джеймс, Аз (I) се приема като изследващ и знаещ (компетентен), неговата роля се изразява в организиране и интегриране на личностния опит по субективен път. Осъзнаването на Аз се осъществява основно чрез три вида преживявания, които характеризират и изграждат личностната идентичност: последователност; определеност и сила на

волята. ”Те снабдяват индивида с убеждението за приемственост в течение на времето, чувството за индивидуалност и отграничаване от другите и с чувството за лична воля, най-концентрираното чувство за “себе си като знаещ”. Най-накрая, присъщо на преживяването на всяко от тези чувства представлява второстепенно прибавената осведоменост за свойството самоотразяване, познаващо природата на Аза (саморефлексията)” (Силгиджиян, 1998, с. 85).

У. Джеймс разработва въпроса за обективно-субективната природа на Аза и разглежда глобалния Аз като образуване с двойствен характер, в което се съединяват Мен – преживяно, осъзнато, наблюдавано и Аз-осъзнаващо, изпитващо, наблюдаващо. Погледнато така Аз-аспектът на личностното Аз е всъщност ядрото на идентификацията и уникалната идентичност.

Следващата стъпка в развитието на идеята за същността на Аз-концепцията прави Ч. Кули през 1902 година, предлагайки Теорията за ”огледалното Аз”. Според него Аз-концепцията се повлиява в значителна степен от това, което личността смята, че другите мислят за нея. Тази обратна връзка се интерпретира субективно от личността и се явява основен източник на информация за Аза. Ч. Кули подчертава, че “огледалното Аз” се формира в процеса на взаимодействие на личността с първичната група, т.е. етапа на ранна социализация, което и осигурява обратна връзка за приемане или отхвърляне на поведението. По този начин Аз-концепцията е свързана с оценката, която значимите други поддържат относно активността и атрибутите на личността.

Авторът посочва три главни компонента, характеризиращи типа обратна връзка и оказващи влияние върху Аз-концепцията:

- представата за това как изглеждаме в очите на другите;
- представата за тяхната оценка за това как изглеждаме;
- един вид самоусещане (самочувствие), възникващо от това, което считаме, че съдържа преценката на другите за нас.

Следователно Аз-концепцията на личността се изгражда предимно от обратната връзка, получена от другите, т.е. Аза е функция на субстанции извън него. Така на личността се определя една изначално пасивна позиция при формирането на Аз-концепцията и самооценката и, което от гледна точка на съвременните концепции

търпи критика на базата на редица теоретични и експериментални изследвания. Въпреки това, в процесите на Аз-верификацията и проверката на идентичността, обратната връзка се приема за един от важните компоненти, даващи възможност за проверка на предположенията.

Съществен принос в развитието на теориите за Аз-концепцията имат идеите на Дж. Мийд (1934). Според него Аза израства в социалната интеракция като резултат от интереса на личността за това как другите реагират спрямо нея. Той дефинира два главни компонента на обособената в себе си личност: Аз (I) и Мен (Me).

Аз-импулсивното генериращото начало у личността. В най-ранна възраст то се проявява в поведението под формата на импулсивни действия и случайни жестове. Като цяло Аза се характеризира с импулсивност, хаотичност и слаба възможност за управление. Той се проявява в ситуации, в които индивидуалността и самоутвърждаващото поведение доминират над конформизма и структурираността.

Мен – социално по своя генезис, обособява се от импулсивното Аз, търпейки корекционното и санкциониращо въздействие на околните чрез механизма – проба или грешка. Социалното Мен съдържа интериоризирани общи символни системи, които стават средство за взаимна адаптация. В Мен се съхранява и развива представата за себе си, систематизирана в Аз-концепцията.

Изхождайки от разгледаните теоретични позиции, настоящите изследователски търсения се концентрират върху по-ясното дефиниране на основните понятия Аз и Мен, както и ролята им при формирането на Аз-концепцията и самооценката. Така се развиват няколко, по-скоро допълващи се теоретични направления.

В едно от тях Аз се диференцира от Мен като действена променлива и процес, който се отнася до сбора от активности на личността, към поведението, насочено към адекватна адаптация и защита на Аз-концепцията и самооценката в частност. Тук се намират предимно процеси, свързани с паметта, перцепцията за действителността, селекцията на стимули и информация, поведенческите реакции на стимули, стратегиите за справяне в различни ситуации, както и защитните механизми. Твърдението е базирано на допускането, че

тези процеси включват предимно несъзнавани емоции и желания, който личността избягва да интегрира в Аз-концепцията, с цел запазване на самооценката и избягване на тревожността или заплахата за Аза основно чрез механизма на селективно отклоняване на вниманието от тях. Тази концепция относно Аза се развива в рамките на психоаналитичната парадигма в психологията и му отрежда една по-скоро второстепенна роля.

Мен от своя страна се отнася до това, ”което личността мисли за себе си, до нагласите, чувствата, възприятията и оценките, които личността изпробва, схваща и поддържа по отношение на себе си”. (цит. по Силгиджиян, 1998, с. 88) В този аспект Мен отразява наблюденията и оценен личностен феноменологичен опит – съвкупността от осъзнати от личността когнитивни, чувства и нагласи, поддържани по отношение на нея, така тя се превръща в обект на познанието. Основното понятие, чрез което се описва тази съвкупност е Аз-концепция.

В този аспект съвременните теории за идентичността поставят акцент именно върху тази активност на личността. Изследванията в тази насока, водят началото си от развитието на когнитивната и хуманистичната парадигма в психологията. Интересът се фокусира върху предположението за цялостността на човешкия Аз, мотивацията и способността за самопознание, самоидентификацията и актуализацията на опита и потенциала на личността. Въпреки че Аз-концепцията и самопознанието съдържат несъзнавани елементи като цяло те се разполагат във феноменалния свят на личността. (Rosenberg, 1989) Аз-концепцията е съставена от елементи, които са директно съзнавани или при определени условия стават достъпни до съзнанието. От тази гледна точка понятията Аз-концепция и Самооценка описват съвкупността от процеси, свързани с представата и оценката за себе си, поведението, което се реализира с цел успешна адаптация и функциониране, процесите отнасящи се до поддържане и повишаване равнището на самооценката и не на последно място това как Аз-концепцията е релевантна на личните стандарти и оценката на поведението. По този начин Аз-концепцията следва да се разглежда като диспозиционна система съдържаща три компонента – когнитивен, афективно-оценъчен и поведенчески. Тук се включват

личните убеждения и вярвания, нагласите и когнициите по отношение на Мен (обектното Аз – физически, действени, социални и психически характеристики) и Аз (Субектното Аз – вярванията свързани с приемствеността във времето, диференцирането от другите и силата на волята). (Damon, & Hart, 1985)

Авторите, които развиват този подход се насочват към изясняване на взаимовръзките между процесите и техния генезис. Те разглеждат Аз предимно като саморефлексивен процес, който допълва и развива Мен. Тези вътрешни взаимоотношения между фундаменталните страни на знанието се концептуализират в понятията на когнитивната парадигма. Опирайки се на тях, се приема хипотезата, че онтогенетичното и социално развитие на Аз-концепцията се изразява в преобразуване и поява на нови когнитивни структури.

Когнитивният подход предоставя възможност Аза да се определи като психически конструктор, непрекъснато селектиращ и обработващ информацията за взаимодействията на Аза със заобикалящата среда и способстващ по този начин изграждането и верифицирането на идентичността. Функционалната страна на личностната идентичност осигурява контрола върху интраперсоналните и интерперсоналните диференциации (съпоставяне и оценяване), което подпомага формирането на дефиниция за собствения Аз, неговото конструиране, определянето на идентичността и начина за изразяването и, т.е. изграждане и поддържане на Аз-релевантните когниции и Аз-стандартите за поведение. “От тази гледна точка става възможно да се дефинират поведенията, отнасящи се до регулативната функция на идентичността като три типа адаптивни проблеми. Така например М. Пиола конкретизира трите типа преживявания на Аза, диференцирани от У. Джеймс като базисни измерения на идентичността, в следните адаптивни проблеми и съответни емпирични решения:

1. Проблема за неповторимостта (регулация на сходствата и различията между себе си и другите).

2. Проблема за постоянството, континуитета (регулация на собствените промени, сравняване и оценка на миналите и антиципирани образи за себе си).

3. Проблема за единството (регулация на интерперсоналната хомогенност и хетерогенност)” (цит. по Силгиджиян, 1998, с. 90).

В тази връзка внимание следва да се обърне на модела на Дж. Търнър, според който Аз-концепцията се състои от поне два основни компонента – социална и личностна идентичност. Социалната самоидентификация представлява перцепцията за себе си по отношение на значимите други. Личностната идентичност съдържа интимната представа за себе си, неговата диференцираност, специфични компетенции и способности.

Редица автори защитават позицията за социалната същност на Аз-концепцията – личността получава представа за себе си на базата на информацията, постъпваща от заобикалящата среда и я оценява и реагира спрямо съществуващата степен на консистентност, инконсистентност и релевантност на Аза. Ролята на социалните фактори в генезиса и поддържането на консистентността на Аз-концепцията, съхраняването на интегритета на личността и регулирането на поведенческата активност се свързва с разработването на множество значими за развитието на психологията теоретични и експериментални изследвания. Една от теориите, получила широко признание в тази област, е Теорията на когнитивния дисонанс с автор Л. Фестингер (1957). В нея Аз-концепцията се дефинира като равнището на консонанс или дисонанс, свързани със системата от когнитивни елементи и структури, т.е. системата от знания, поддържани от личността и реализираното поведение. Погледнато така, става въпрос за съгласуваност или несъгласуваност в Аз-концепцията на логическо или психическо равнище.

Аз-концепцията може да се определи като сложно конструирана представа, която включва, както собствения Аз, така и взаимоотношенията, които биха могли да се установят, позитивните или негативни вярвания и ценности, свързани с перцепцията за компетентност и отношенията на Аза в триадата минало – настояще – бъдеще. Водещ момент в структурирането на Аз-концепцията е ситуирането на времева променлива, което има основна роля за оценка на предвиждането и контрол на поведението – т.нар. предиктивна функция на Аз-концепцията.

Следващият етап, свързан с опитите за по-ясно дефиниране на понятието Аз-концепция, се отнася до разглеждането на Аза като

нагласа (предразположеността на психиката към реакция спрямо определени социални обекти).

В качеството си на личностна позиция нагласата се базира на системата от когнитивни елементи (структури), които най-общо се определят като знания, вярвания и убеждения. Освен това взаимоотношението личност – социална действителност винаги съдържа афективно-оценъчен компонент, който се превръща в интенция за активност и предпоставка и регулатор на поведението.

По презумпция Аз-концепцията съдържа констелация от представи за Аза, които формират когнитивната структура на нагласата към себе си.

С. Джонев посочва, че Аз-представата е само едната страна на Аз-концепцията, а другата се свързва със самооценката, която включва:

- процес на самооценяване, съобразно интериоризираните социални оценки;
- сравняване на Аз-представата с желаната Аз-представа;
- индивидуална оценка на себе си относно успеха или провала в това, което личността извършва като активност (Джонев, 1996).

В разглеждания контекст, самооценката най-общо може да се дефинира като оценка на личността за самата себе си, за своите компетентности и възможности, за своята ценност и качества и мястото и сред другите. Самооценката детерминира взаимоотношенията със заобикалящата действителност, критичността, нагласите спрямо успеха или провала, равнището на претенциите или желаните за притежание качества, личната отговорност и стандарти. Тя влияе и определя ефективността и насочеността на дейността, както и цялата поведенческа активност, било като интенция, било като реализирано открито поведение. В качеството си на основен критерий за оценка тя влиза в системата на Аз-релевантните когнитивни функции. Функциите на самооценката са свързани: с обезпечаването на относителна стабилност и автономност на личността; с мотивацията, осигуряваща поддържането на положителна оценка и Аз-концепция; с регулацията, свързана с вземането на решения, консиситентни на личните стандарти.

Самооценката на развитата личност образува сложна система, определяща характера на отношенията към Аза и включваща общата самооценка, която отразява равнището на самоуважението, цялостното възприемане на себе си, както и парцеални самооценки, определящи отношението към отделни страни на личността, поведението и успешността на отделните видове дейност. Самооценката се характеризира още и с различия в равнището на осъзнатост и обобщеност.

Самооценката се диференцира по следните параметри:

- равнище – висока, средна и ниска;
- реалистичност – адекватна и неадекватна;
- особености на формирането – конфликтна и безконфликтна;
- отнесеност във времето – прогностична, актуална и ретроспективна;
- устойчивост.

За развитието на личността ефективен се явява такъв начин на отношението към себе си, при който достатъчно висока обща самооценка се съчетава с адекватни, диференцирани парцеални оценки от различни нива. Устойчива и заедно с това достатъчно флексабилна самооценка (която при необходимост може да се променя под влияние на нова информация, опита, оценката на обкръжаващите, промяна на личните стандарти и поведението) се явява оптимална както за развитието, така и за продуктивна дейност. Отрицателно влияние оказва силно устойчивата, ригидна самооценка, както и неустойчива и колебаеща се самооценка.

Самооценката се формира предимно на базата на оценката на заобикалящите, оценката на резултата от собствената дейност, оценката на различието в съотношението между реален и идеален Аз. Съхраняването на равнището на формираната привична самооценка се превръща за личността в мотив и потребност, с които са свързани редица важни самооценъчни феномени.

Анализът на особеностите на Аз-концепцията и самооценката в периода на ранната зрелост налага разглеждането на някои общоприети от изследователите закономерности, характерни за развитието на личността.

Това развитие може да се представи като онтогенеза със заложена в него филогенетична програма. Последователната смяна на

етапите му е строго детерминирана от филогенетичната програма и от специфичните особености на човека като биологичен вид. В онтогенезата възникват и се преодоляват редица противоречия и кризи, както вътрешни – органично-структурни, така и в системата от взаимоотношения – наследственост – среда. Една от същностните закономерности на вътрешните противоречия в онтогенезата е неравномерността и асинхрона в развитието на различните системи и регулаторите на процесите и дейностите. Посочената асинхронност на развитието действа като универсален принцип на междуличностно и на вътрешноличностно равнище. Междуличностната асинхронност се проявява главно в това, че съзряването и развитието не се случва едновременно за всички. Критериите за зрелост имат различна тежест и значение. Що се отнася до вътрешноличностната асинхронност, тя се изразява основно в инконсистентността на сроковете на биологическото, социалното и психическото развитие. Темповете на съзряване и структуриране на отделните подсистеми и системи в рамките на една личност също са различни. Важно е да се отбележи, че редица изследвания потвърждават хипотезата, че не може да се осъществи качествено и ефективно научаване, ако организъмът не е достигнал определено ниво на развитие на опорно-двигателния апарат, организацията и диференцирането на нервните структури и сензомоторните връзки.

Развитието на психиката може да се разглежда като процес на формиране на релативно адекватни структури от понятия за структурата и взаимозависимостите в заобикалящата действителност, който се осъществява в поредица от етапи, релевантни на равнищата на изграденост на тези структури. Психическото развитие преминава през относително кратки интервали от време, в които промените в психиката са големи (поява на нови психически качества най-общо) и през продължителни периоди на устойчивост.

В този смисъл психическото развитие представлява поредица от сензитивни етапи, всеки от които осигурява оптимални условия за изграждане на определено и необходимо психическо качество. На всеки от тези етапи психиката и поведението на личността са ориентирани преимуществено към изграждане на съответното качество и структура, което обяснява и различията в поведението за отделните етапи в развитието.

Централен момент в развитието на личността е зрелостта. Основен критерий за навлизане в зрелостта е способността да се реагира на измененията в организма и средата чрез адекватна и успешна адаптация спрямо тези изменения. Въпреки наличието на относително единно мнение сред авторите за възрастовата диференциация на етапите на зрелостта, остават открити редица въпроси, свързани с функционирането, динамиката и развитието на психическите процеси на личността. Позициите на изследователите се разполагат в две относително противоположни дименсии. Част от тях твърдят, че зрелостта е свързана със завършването на процесите на развитие и реализация на вече сформирани свойства, механизми, структури и насоки на поведението, заложи в предишните етапи. Те разглеждат зрелостта предимно като стационарно състояние, характеризиращо се с по-голямо или по-малко стабилизиране на функциите и качествата на изградената личност. Според други в етапа на зрелостта протичат серия от сложни процеси, нарушаващи стационарното състояние. Особено значение се предава на инволюционните процеси, които се развиват постепенно и асинхронно.

Трябва да се отбележи, че и двете позиции съдържат важни приноси моменти, свързани с по-ясното дефиниране на инконсистентната и противоречива природа на психическото и физиологическо развитие в етапа на зрелостта. Става въпрос за наличието на една сложна система, включваща най-общо три различни процеса, намиращи се в циркулярна връзка и взаимозависимост: повишаване на функционалното равнище на различните структури и механизми, свързани с активността; стабилизация и поддържане на постигнатите равнища; тяхното понижаване с течение на времето.

Етапът на ранната зрелост, който представлява интерес за настоящата разработка, според приетото от изследователите становище, продължава от двадесетата до четиридесетата година.

Като изходен пункт в анализа на ранната зрелост се поставя епигенетичната теория на Е. Ериксън (1959; 1968). Акцентът в нея се поставя върху социалните аспекти в развитието на личността, което се разглежда като процес на интегриране на биологичните компоненти с факторите на социалната среда. Според концепцията на автора, изграждането на личността се осъществява чрез смяна на

етапите, във всеки от които се генерират качествени преобразувания на вътрешния свят на личността и радикални промени в интеракциите ѝ с околните. В резултат личността придобива нещо ново, характерно само за дадения етап и оставащо у нея в продължение на целия живот. Личностните новообразувания възникват на базата на целия предшестващ път на развитие и адекватното и / или неадекватното преодоляване на кризите, обусловени от съзряването на биологичните структури и социалните норми и изисквания.

Основните проблеми пред личността в този етап са свързани с постигането на идентичност в противоположност на дифузия на идентичността и установяване на близост или изпадане в изолация.

Постигането на идентичност е основен проблем за юношеската възраст, който остава актуален за целия период на зрелостта и търпи постоянно надграждане. Процесите на формирането на идентичността осигуряват чувството за приемственост на личностния опит. В тази връзка, с търсенето на идентичност, на личността се налага да реконструира и реструктурира постоянно собствения Аз, своите цели, приоритети, самоопределение и мястото си в социалната реалност, т.е. интегрирания Аз.

Другият основен проблем за този етап се отнася до решаване на противоречието близост – изолация. Близостта представлява обединяване на две идентичности без стопяване или загуба на уникалните особености на страните във взаимоотношението. Изолацията настъпва поради невъзможност или неспособност да се постигне взаимност, често в резултат на това, че идентичността е слаба и дифузна, че възниква риск от размиване и загуба на собствения Аз. (Ериксън, 1996)

Е. Ериксън приема основната идея на З. Фройд за това, че развитието включва конфликтите, които личността преживява и опитите те да бъдат редуцирани или разрешени в процеса на социализация. Той защитава твърдението, че сексуалните и агресивни импулси не са единствения източник на конфликти, за него основните конфликти са свързани с циркулярното взаимоотношение личност – социална реалност.

Две допълнения към основните идеи на Е. Ериксън предлага Г. Вайлент (1977). Първото от тях се свързва с допускането, че между

етапите на установяването на близост и развитието на генеративност съществува период на относителен вътрешен покой, който той нарича стадий на затвърждаване (осигуряване) на професионална кариера. Личността се фокусира върху учене, укрепване на професионалния статус и компетенции и когато тези проблеми са разрешени, тя може да се насочи отново към собствената идентичност и транслирането и в последваща генеративност. Второто допускане се отнася до наличието на още един междинен стадий в началото на периода на ранната зрелост. Той се характеризира с конфликт между съхранението на Аз-смисъла (Аз-стандартите) и негъвкавостта (ригидността) в системата от когнитивни елементи. Изразява се в това, че вътрешните колебания и признаването на социокултурните ценности и тяхната регулираща функция в живота на личността имат тенденция към затихване (Vaillant, 1977).

Внимание заслужава и интерпретацията на резултатите от изследване, проведено от Д. Левинсън (1978; 1986). Според него в жизнения цикъл на личността могат да се диференцират три главни етапа. В течение на всеки от тях личността се изправя пред необходимостта да изгражда структурата на собствения живот. Тази структура образува основната визия за живота, служейки едновременно за граница и свързващо звено между личността и социума. Образува се главно на базата на взаимоотношенията между личността и външния свят, включвайки това, което тя получава от всяко едно взаимоотношение и това, което привнася в него. Те могат да бъдат взаимоотношения с отделни хора, групи, системи и дори предмети. На определен етап личността разрушава или реструктурира съществуващия модел на живот, след което пристъпва към изграждане на нова структура, съответстваща на текущата мотивация и потребности – тази структура се явява доминираща през етапа на относителна устойчивост и управлява активността до момента на следващата актуализация (Levinson, 1986).

Последните изследвания доказват предположението, че развитието на Аз-концепцията е тясно свързано с развитието на системата от когнитивни структури. В периода на ранната зрелост се наблюдава абстрактност, диференцираност и интеграция на процесите, свързани със самоописанието. Развитието на когнитивните операции, касаещи

оценката на заобикалящия свят и времевия компонент, очертават основните насоки в затвърждаването и промяната на разбирането за собствения Аз и личния свят в този период. Проведените изследвания, изхождащи от посочената позиция, регистрират следните качествени промени, характерни за ранната зрелост:

– поддържане на концепции, основаващи се преимуществено на вътрешни психологически характеристики; нарастваща употреба на психологически и социално съотнесени концепции; описание на структурата Мен, не чрез специфични действия, качества и компетенции, а преди всичко с генерални и абстрактни оценки;

– постигане на интегрираност между различните, често противоположни аспекти на Аза във вътрешно устойчиви структури и системи; способността за абстрактно мислене върху стабилно формираните качества на Аза предоставя възможност за премахване на противоречията между външен и вътрешен свят и създаването на концепции, обединяващи разнообразните характеристики в една хармонична система; в периода самооценката се разглежда в терминологията на стабилизирани личностни черти свързани със социално-личностният аспект на Аза;

– включеният в Аз-концепцията фактор време насочва процесите на самоописание в дименсията минало – бъдеще;

– способността на Аза за самоконтрол дава възможност за затвърждаване на започналата в юношеството тенденция за преориентация от Мен към същностните аспекти на Аз;

– представите за волеви контрол, саморефлексия и обобщена оценка за ценностната значимост на личността диктуват отношението към себе си;

– изграденото умение за саморефлексия позволява диференцирането на двете степени на контрол – съзнателна и несъзнателна; личността осъзнато приема субективния момент в способността за контрол.

В заключение следва да се отбележе, че формираната Аз-концепция и самооценка следват закономерностите на социалното и когнитивното израстване. Включването на волята и способността за саморефлексия променят личностните когниции и оценка на преживяванията и цялостния вътрешен психически живот на Аза. В тези

процеси определяща е активната роля на личността като субект на екзистенцията, която организира и управлява насочеността, целеполагането, протичането и контрола на активностите, поведението и анализа на възможните стратегии за постигане на целите, чрез които се осъществява на практика процесът на верификация на идентичността. По този начин Аз-концепцията, самооценката, нагласите и като следствие стратегиите на поведение са определящи компоненти в развитието на цялостния Аз в периода на ранната зрелост, изпълнявайки ролята на медиатори между опита и адаптацията.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Джонев, С.** Социална психология. Том 1. С., Софи – Р, 1996.
2. **Джонев, С.** Социална психология. Том 2. С., Софи – Р, 1996.
3. **Ериксън, Е.** Идентичност. Младост и криза. С., Наука и изкуство, 1996.
4. **Силгиджиян-Георгиева, Х.** Аз-концепция и психосоциална идентичност. С., Унив. изд. Св. Климент Охридски, 1998.
5. **Bernstein, R. M.** The development of the Self – System during adolescence. *Journal of Genetic Psychology*, 136, 1980, pp. 231–245.
6. **Damon, W., & Hart, D.** The development of self – understanding from infancy through adolescence. *Child Development*, 53, 1982, pp. 841–864.
7. **Damon, W., & Hart, D.** Stability and change in children’s self – understanding. *Social Cognition*, 4, 1986, pp. 102–108.
8. **Festinger, L.** A theory of cognitive dissonance. Evanston, IL: Row, Peterson, 1957.
9. **James, W.** The Principles of psychology. Dover., 1890, 1950.
10. **Levinson, D.** A conception of adult development. *American Psychologist*, 41, 1986, pp. 3–13.
11. **Rosenberg, M.** Self – concept research: A historical Overview. *Social forces*, 68, 1989, pp. 34–44.
12. **Vaillant, G.** The climb to maturity: How the best and brightest came of age. *Psychology Today*, 1977, pp. 34.